Kyrkan i Nya Lödöse
Dess byggnadshistoria med några paralleller

Av Christina Rosén

Rosén, C., 2025. Kyrkan i Nya Lödöse: Dess byggnadshistoria med några paralleller. (The Nya Lödöse Church: Building history and some parallels.) *Fornvännen* 120. Stockholm.

The town of Nya Lödöse (1473–1624) was located a couple of kilometres north of the centre of Gothenburg. During the period 2013–2018, extensive archaeological investigations of the old town area were carried out, including the remains of the church and cemetery. The archaeological results show that the church was planned to a length of roughly 50 metres but the plans were soon changed and the finished church was about 33 metres long. A tower was added in the 1580s when the church was repaired due to heavy subsidence in the ground. The unstable foundation, with loose sand, was probably the reason behind the change in the original plan. Compared to contemporary town churches, the Nya Lödöse church, had it been built to its original plan, would have been larger than most in Western Sweden. However, at 33 metres, it was more of a medium-sized church, albeit with a larger interior area.

Keywords: Nya Lödöse, church, churchyard, urban archaeology, late Middle Ages

Christina Rosén, Arkeologerna, Statens historiska museer. Kvarnbygatan 12, SE-431 34 Mölndal.
christina.rosen@arkeologerna.com

Inledning

Ett par kilometer norr om Göteborgs centrum ligger stadsdelen Gamlestaden, som fått sitt namn efter staden Nya Lödöse som låg här 1473–1624 (fig. 1). Under perioden 2013–2018 gjordes omfattande arkeologiska undersökningar av det gamla stadsområdet, och utöver gator, gårdar och torg undersöktes också det som fanns kvar av stadens kyrka och kyrkogård. Samtliga uppgifter om undersökningen i den här texten kommer från undersökningsrapporten (Rosén 2021), där inte annat anges.

Staden

Nya Lödöse grundlades 1473 på initiativ av riksföreståndaren Sten Sture d.ä. och gavs samma namn som den redan existerande staden (Gamla) Lödöse uppströms Göta älv. Gamla Lödöse förlorade tillfälligt sina stadsprivilegier, men återfick dem 1586, och de båda städerna existerade därmed samtidigt fram till 1624 då Nya Lödöse lades ned, som en följd av att Göteborg etablerats ett par år tidigare. Under sina första år tycks staden främst ha använts för omfattande slakt och utskeppning av nötkreatur. Någon egentlig stadsbebyggelse etablerades inte förrän tidigast omkring 1480. Ungefär samtidigt påbörjades bygget av stadens kyrka.

Staden förlades till den plats där Säveån mynnar ut i en nu uppgrundad och utfylld arm av Göta älv. Kyrkan låg på den högsta platsen i staden och måste ha höjt sig påtagligt över de låga trähusen. Till skillnad från till exempel Stockholm och Kalmar fick Nya Lödöse aldrig någon omfattande bebyggelse med stenhus, och

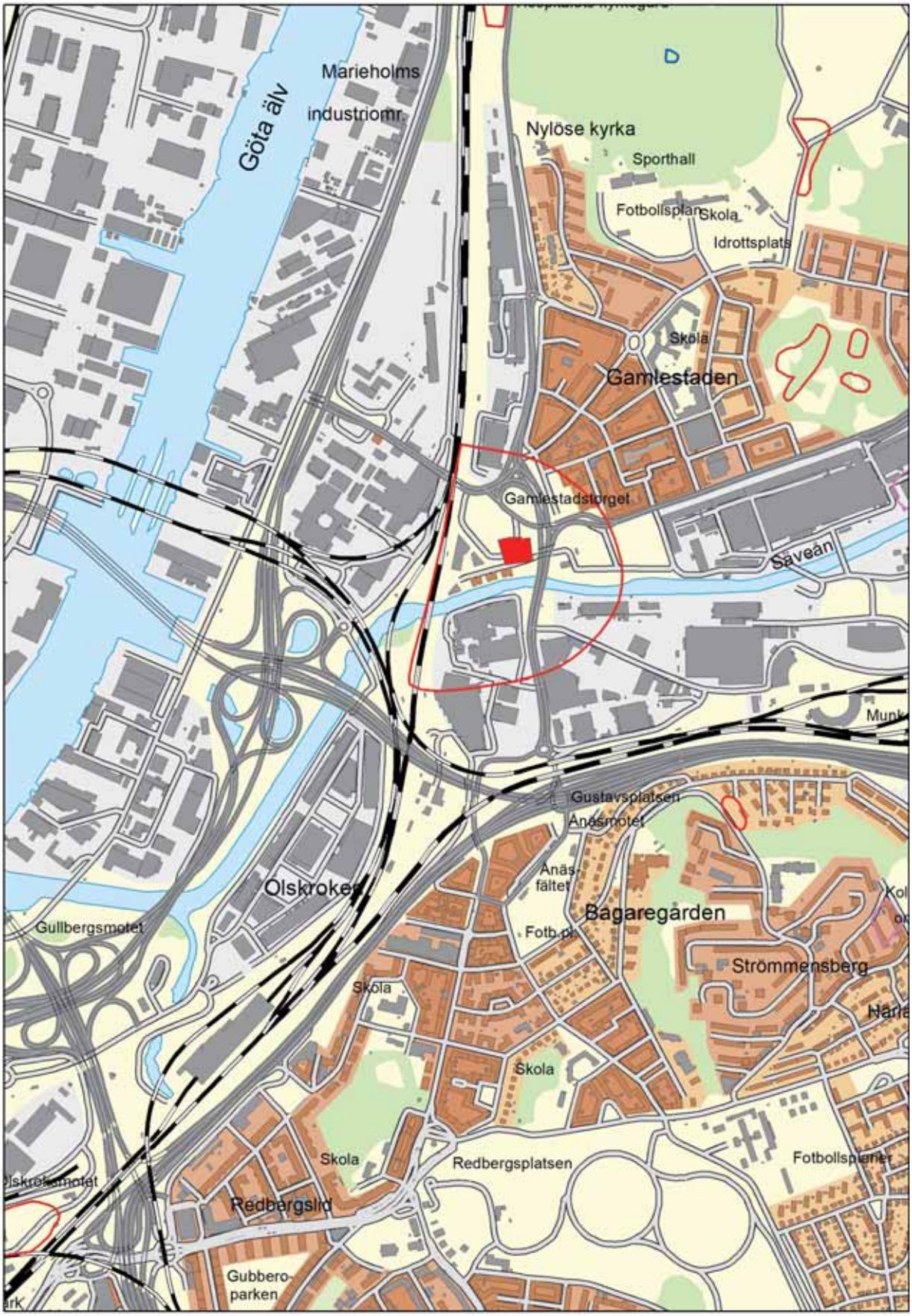
Göta älv
Marieholms
industriomr.
Nylöse kyrka
Sporthall
Fotbollsplan
Skola
Idrottsplats
Skola
Gamlestaden
Gamlestadstorget
Säveån
Munk
Gustavsplatsen
Anasmotet
Anäs
fältet
Bagaregården
Fotb.pl.
Strömmensberg
Olskroken
Gullbergsmotet
Skola
Skola
Skola
Redbergsplatsen
Fotbollsplanet
Redbergslid
Gubbero-
parken

Fig. 1. Läget för Nya Lödöse och kyrkan markerad på Fastighetskartan. – The location of Nya Lödöse and the situation of the church.

av allt att döma var kyrkan den enda stenbyggnaden i staden, möjligen undantaget någon enstaka stenkällare. Nya Lödöse var en av Sveriges större städer under 1500-talet, med en bofast befolkning av borgare på omkring 1 200–1 600 invånare vid århundradets slut (Larsson & Rosén 2018). Detta till trots hade staden något av en tillfällig karaktär då den huvudsakligen dominerades av låga trähus.

De återkommande krigen påverkade den svagt befästa staden. Från 1540-talet till omkring 1570 flyttades staden till Älvsborgs fästning i syfte att bättre kunna försvara borgarna och deras verksamhet. Vid återflytten på 1570-talet, efter freden i Stettin, byggdes Nya Lödöse upp på nytt med i huvudsak samma grundplan som tidigare. Tiden från 1580-talets mitt fram till Kalmarkrigets utbrott 1611 innebar omfattande satsningar på infrastruktur, med reparationer och ombyggnader av gator, torg, broar, stadsportar och stadens rådhus. Också kyrkan blev föremål för omfattande renoveringar.

Kalmarkriget medförde härjningar och strider i staden, till och med inne i kyrkan, och många borgare lämnade staden. Mellan 1613 och 1619 låg staden, liksom hela Sävedals härad, under danskt styre. När andra Älvsborgs lösen var betald 1619 började människor återvända till Nya Lödöse, men samtidigt hade Gustav II Adolf börjat planera för en helt ny stad – Göteborg. Borgarna i Nya Lödöse ålades att flytta in till den nya staden, men det gick trögt. År 1624 avskaffades stadsprivilegierna för Nya Lödöse och de sista borgarna tycks ha flyttat, delvis under hotet om att få sina gårdar brända, om de stannade kvar. Kyrkan bröts ned och stenen återanvändes, men kyrkogården tycks ha använts ytterligare en tid, dock oklart hur länge.

Arkeologiska undersökningar av kyrkan

Nya Lödöse kyrka och kyrkogård har varit föremål för arkeologiska undersökningar vid flera tillfällen. De första mer omfattande undersökningarna på platsen gjordes av Sixten Strömbom med början 1915. Vid undersökningen frilades kyrkans murar i sin helhet och läget för kyrkan kom senare att markeras i den trädgårdsanläggning som gjordes på platsen (fig. 2) (Strömbom 1924).

Strömboms undersökningar syftade inte till att ta bort fornlämningen, och kyrkoruinen fick ligga kvar. År 1965 undersöktes området på nytt under ledning av Charlotte Önstad från Riksantikvarieämbetet (Önstad 1965). Syftet var att dokumentera och ta bort alla lämningar av kyrkan och kyrkogården då en ny trafikplats skulle byggas i området. Planerna ändrades dock, och de undersökta delarna av kyrkplatsen kom att ligga övertäckta, men i övrigt orörda fram till de stora undersökningarna 2013–2018.

Undersökningarna under 2010-talet innebar att vi åter tog fram de rester av murverk och rustbäddar som undersökts tidigare. Fler gravar i kyrkans golv undersöktes och framför allt kunde vi med hjälp av en rad dendrokronologiska dateringar beskriva kyrkans byggnadshistoria mycket mer detaljerat än tidigare.

Kyrkobygget påbörjas

Kyrkogården verkar ha stakats ut redan under stadens äldsta tid (1473–1480) och några enstaka gravar kan föras till denna period. Bland dem finns en man som begravts med en kalk och patén i vax – möjligen stadens första präst. Var mässan firades under den första tiden är oklart, men sannolikt i den nu rivna Utby kyrka belägen 2,5 kilometer öster om staden. Nya Lödöse etablerades på mark som tillhörde Utby socken.

Med hjälp av dendrodateringar kan vi följa hur de olika delarna av kyrkan byggdes. Kyrkobygget tycks ha påbörjats omkring 1480 med uppförandet av koret. Från rustbädden under koret togs flera dendroprover med samstämmiga dateringar till fällningsåret vintern 1479–1480. I grunden till långhusets nordvägg fanns flera stockar daterade till 1485–1486. Intressant nog verkar man ha gjort en mycket tidig förändring av kyrkans grundplan. Rustbädden till den norra långhusväggen sträckte sig ca 15 m längre västerut än själva stengrunden (fig. 3). Förekomsten av plundringsdiken och gravar rakt över rustbädden visar att den sannolikt aldrig burit en vägg i sin västligaste del. Motsvarande förläng-

Fig. 2. Foto från Strömboms undersökning 1918. Sakristian och ”kapellet” sedda mot sydost. Göteborgs stadsmuseums arkiv (GSMS 110003:65). – Photo from the excavation of Nya Lödöse church in 1918.

ning på den något senare byggda södra långhusväggen kunde inte iakttas, vilket antyder att man fick ändra planerna redan efter bara några få år, sannolikt redan på 1490-talet.

Orsaken till förändringen kan vi endast spekulera kring, men en sannolik förklaring kan finnas i de geologiska förhållandena. I samband med ombyggnaden i slutet av 1500-talet talade man i stadens råd om ”den svåra lösa grund” (Grauers 1923, s. 321) som ett problem, och det bör den även ha varit hundra år tidigare.

Utifrån dendrodateringarna verkar det alltså som att koret var det första som grundlades, därefter norra långhusväggen och sedan den södra. Sakristian i norr berördes inte vid undersökningen, den tycks ha varit helt borttagen. Men resultaten från undersökningen 1965 visar att sakristian byggdes i förband med koret och långhusväggen, och alltså var samtida med dessa.

Hur lång tid det sedan tog att färdigställa kyrkan är oklart. År 1526 stadgade Gustav Vasa att kyrkorna i Gamla Lödöse, Härlanda och Helge Kors kapell skulle brytas ned och stenen forslas till Nya Lödöse och kyrkobygget där (Strömbom 1924, s. 21). I samma veva tvingades franciskanerna lämna sitt konvent som låg vid Göta älv, ca en kilometer norr om staden, dit nu Gamla Lödöse hospital flyttades (Strömbom 1924, s. 22f). Ännu på 1520-talet var alltså kyrkan inte färdigbyggd. Frågan är hur långt bygget hade kommit när stadens befolkning vid 1500-talets mitt flyttade ut till Älvsborg?

Den första versionen av kyrkan

Den kyrka som stod mer eller mindre färdig när Nya Lödöseborgarna flyttade till Älvsborg på 1540-talet hade ett polygonalt kor, en sakristia med två rum vid den norra långhusväggen och ett vapenhus i söder (fig. 4). Kyrkan var ur-

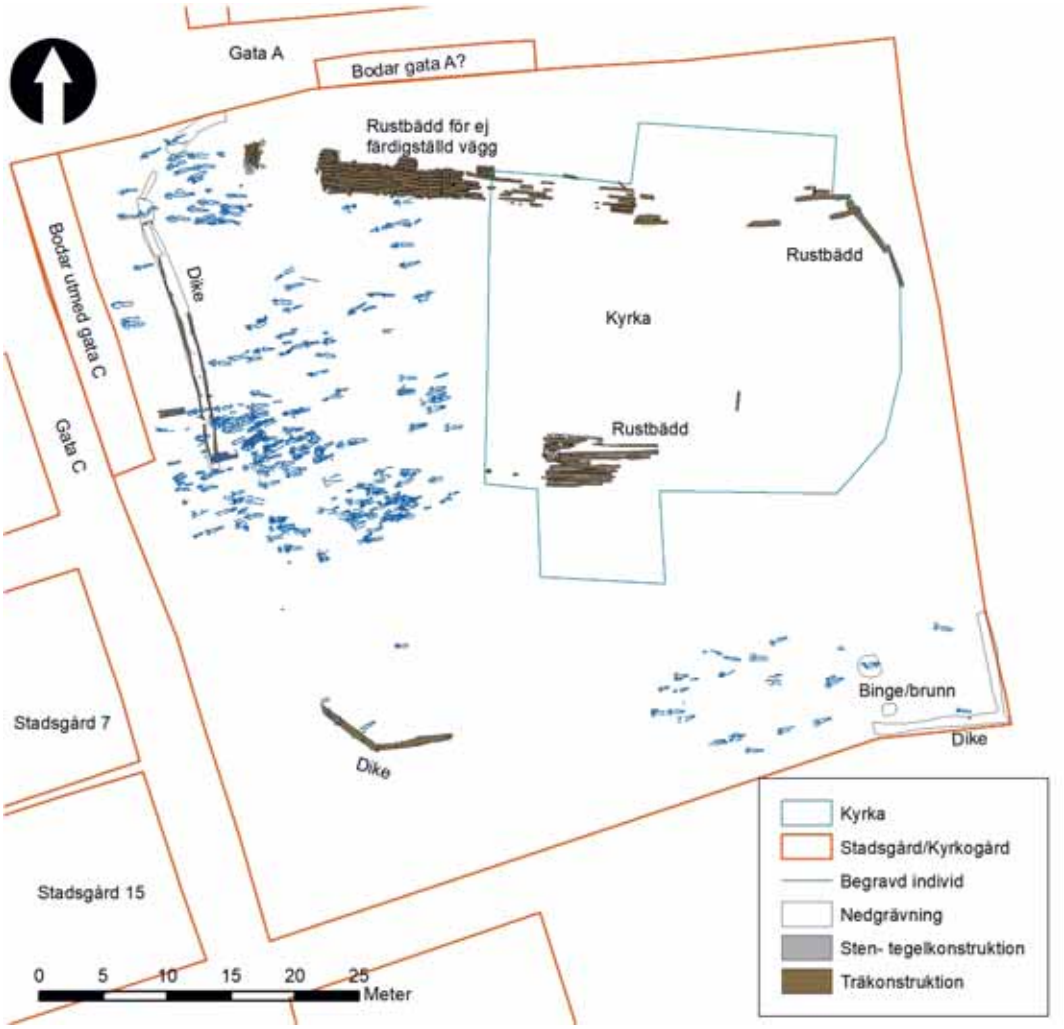

Fig. 3. Översikt över den äldsta fasen av kyrkobygget. Plan: Christina Rosén 2020. – Overview of the oldest phase of the church.

sprungligen tänkt att bli ca 50 m lång medan den färdiga kyrkobyggnaden blev omkring 33 m lång och 23,5 m bred vid västra fasaden. Den var byggd av tegel och gråsten, och murens tjocklek varierade mellan 1,1–2 m. Koret var något skevt, något som möjligen också kan hänföras till de besvärliga geologiska förhållandena.

Sakristian var byggd i förband, och således samtida, med koret och de östra delarna av den norra långhusmuren. Den bestod av två rum med spår av två olika golvnivåer, varav den äldre uppvisade kraftiga brandspår. En dörröppning förband rummen med varandra. Öppningen ut mot långhuset var murad av profiltegel. I utrymmet påträffades delar av en kyrkklocka, bokbeslag av brons, delar av vaxljus samt flera mynt, främst danska från tiden före 1513 (Önstad 1965).

Intill kormuren fanns flera spetsade neddrivna stolpar som var avhuggna i höjd med den äldsta golvnivån. Detta har Önstad (1965) tolkat som att stolparna tillhört byggnadsställningar som sågats av då golvet lades in i kyrkan. Även i

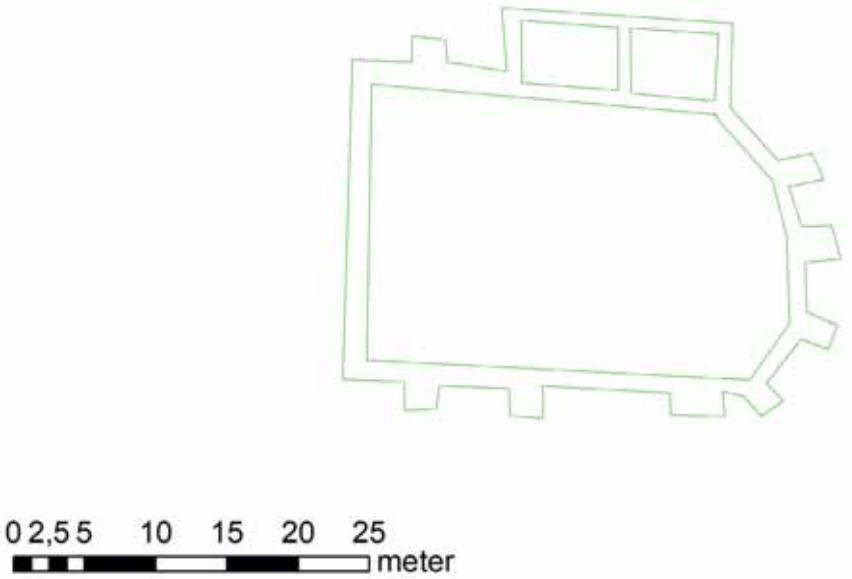

Fig. 4. Planritning över kyrkans utseende före flytten till Älvsborg kring 1540. Plan: Christina Rosén 2020. – Plan drawing of the church before *c.* 1540.

korets mitt påträffades avhuggna stolpar, några med stöttor av mindre brädor som också tolkats som rester av avhuggna byggnadsställningar.

I kor och långhus undersöktes vid Önstads grävning sammanlagt 77 orörda gravar. Dessutom påträffades en del lösa ben från skadade gravar. 21 av gravarna låg under rustbäddarna till de pelarbaser som tillkom vid renoveringen på 1580-talet, och hör därmed hemma i kyrkans äldre fas.

I en av de djupt liggande gravarna påträffades ett balsamerat lik med ett vaxföremål liggande på buken, och i en annan grav hade delar av en guldbroscherad dräkt bevarats tillsammans med ett fragmentariskt sigillavtryck i rött vax samt en kalk och patén av vitt vax. Vaxatrapper förekom i ytterligare fyra gravar. De som begravts med vaxkopior av nattvardskärl var med all sannolikhet präster. Som nämnts ovan, påträffades en grav med kalk och patén av vax även vid undersökningarna 2013–2018.

Ras, renovering och tornbygge

I mitten av 1580-talet hade delar av kyrkan satt sig kraftigt och en ganska omfattande ombyggnad påbörjades, där man dels byggde om västra långhusväggen, dels försåg kyrkan med ett torn (fig. 5). Denna process kan vi följa både i det arkeologiska och arkivaliska materialet. Sättningen var som värst i det sydvästra hörnet av långhuset. Här gjordes nu förstärkningsarbeten där en ny rustbädd lades, med timmer fällt i huvudsak 1587–1588, en del av det under sommaren. Att man använde timmer som fällts vid en årstid då träd normalt inte avverkades tyder på ett behov av att snabbt få fram de kraftiga pålar som behövdes och att det som eventuellt fanns i lager inte räckte till. En pålkran, sannolikt använd för att påla rustbädden, nämns i kyrkans räkenskaper från samma år.

I samband med arbetena på långhusets hörn, eller något år därefter, påbörjades arbetena med att bygga ett torn i väster. Delar av tornets rustbädd undersöktes av Önstad 1965, men mycket av den hade lämnats kvar och dokumenterades 2013 och 2016. Rustbädden bestod av kraftiga ekstockar, förankrade i marken med pålar. Där stockarna korsade varandra var de låsta med urtag. En lång rad dateringar visar samstämmigt på att timret hade

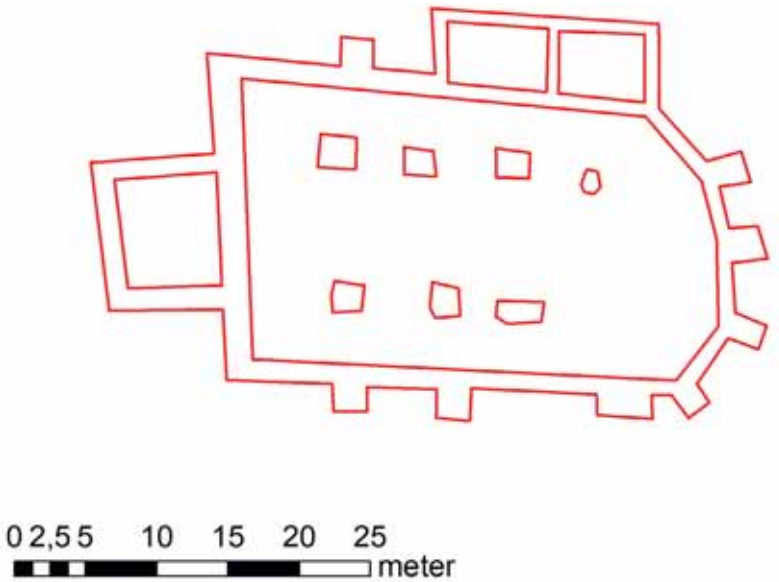

Fig. 5. Planritning över kyrkans utseende omkring år 1600. Plan: Christina Rosén 2020. – Plan drawing of the church *c.* 1600.

fällts under perioden från 1586 och fram till cirka 1600.

Inne i kyrkan lades golvet om (Önstad 1965) och man anlade rustbäddar för pelare som skulle bära ett välvt tak. I stadens tänkeböcker finner vi emellertid en notis från 1594 då borgmästare, råd och kyrkoherde diskuterade kyrkobygget. Då påpekades att det inte hade varit någon välvning eller fullkomlig murning av samma byggnad tidigare – ”efter vad gamla män här i staden har berättat” – för att det inte finns någon fast grund att lägga en sådan byggnad på (Grauers 1923, s. 321). Det är alltså mycket möjligt att kyrkan aldrig blev välvd, även om vi kunde se spåren av förberedelserna. De pelarfundament som dokumenterades vid undersökningarna 1915–1918 och 1965 visar emellertid att man åtminstone påbörjade arbetet med ett välvt tak.

I samband med tillbyggnaden av tornet på 1580–1590-talen färdigställdes en stenlagd väg från väster fram till tornet. Ungefär samtidigt med dessa arbeten grävdes förmodligen ett nytt dike för kyrkogårdens avgränsning i norr. I kyrkogårdens nordvästligaste del avskildes ett område som omvandlades till en stadsgårdstomt.

En rad notiser i tänkeböckerna och en del räkenskaper i landskapshandlingarna ger inblickar i hur resonemangen och planeringen gick till, liksom handfasta data kring inköp av material, löner till arbetare och finansieringen av kyrkobygget. Särskilt intressant är att vi kan stämma av diskussionen i stadens råd om bygget med hur det sedan blev ”på marken”. Tidigare har det framförts (Järpe 1986, s. 18f) att kyrkobygget under 1500-talets sista decennier skulle ha inneburit en helt ny kyrka på annan plats. Nu kunde vi dock tydligt visa att det rörde sig om en ombyggnad av den befintliga kyrkan.

Kyrkans räkenskaper för 1588 ger en mängd intressanta detaljer om kyrkobygget. Inkomsterna kom från en rad olika källor. Största delen, drygt 125 daler, kom från kollekten. 80 daler kom från ”ståndpenningar av de fremmande som haver haft krambod och pauluner på torgen om marknedstider”. 26 daler kom från andra avgifter från ”fremmande”. Mindre summor kom från stadsbornas skatt, likringningar, betalning för vaxljus från kvinnor som kyrktogs efter förlossning, hyra av ett utrymme i kyrkan

att förvara segel i under vintern och gåvor av olika slag.

För pengarna köptes olika varor. Till kyrkobygget införskaffades kalk, virke till byggnadsställningar, stockar, bjälkar, stolpar och pålar. Vidare inköptes verktyg, ved och kol, bårar att bära sten på, virke till att bygga sådana bårar, trästakar till ljusbloss, osmundjärn och tråd av hampa. Till att färga ljus köptes saffran, och ett par buntar papper köptes till bokföringen. Fortfarande verkar inte byggnadsarbetena ha kommit i gång riktigt, men material samlades på hög. Andra inköp var oblater från Lübeck och spik till byggnadsarbetet. I landskapshandlingarna finns en detaljerad lista med namn på dem som arbetat på bygget eller levererat varor (Landskapshandlingarna, Västergötlands handlingar 1598:19).

Av notiser från början av 1590-talet kan vi se att det gick ganska trögt och att det fanns en del hel praktiska problem att lösa. Man fortsatte att samla in pengar på olika sätt, bl.a. genom kollekt. Murarmästaren Melker fick betalt för att mura upp 16 alnar på höjden och senare för att mura med tegel i dörr- och fönsteröppningar. År 1595 stannade bygget upp en period på grund av brist på kalk. 1596, den 16 november, stadgades att varje gård skulle köra tio lass mursten till kyrkomurningen. Den som låg efter med stenkörningen skulle köra det dubbla, annars väntade böter om tre mark (Grauers 1923, s. 383). 1598 nämns taktäckning med spån (Grauers 1923, s. 413). I stadens räkenskaper för 1603 redovisas ännu kostnader för kyrkobygget (Landskapshandlingarna, Västergötlands handlingar 1603:15).

Ännu i början av 1600-talet fortsatte alltså byggandet på kyrkan. Arkivuppgifterna om den stora ombyggnaden av kyrkan är bitvis svårtolkade. De knapphändiga notiserna var sannolikt fullt begripliga i sin samtid, men idag är sammanhanget kring deras tillkomst försvunnet och mycket framstår som oklart. Den inledande diskussionen från 1587 ger intryck av att kyrkan skulle flyttas till en helt ny plats och att en ny kyrkogård skulle anläggas. I de senare notiserna är det dock uppenbart att det är den gamla kyrkan som byggs om. Det är också vad de arkeologiska resultaten visar. Mycket talar dock för att kyrkobygget aldrig blev helt avslutat. Den kyrka som Nya Lödöseborna lämnade efter sig när staden lades ned 1624 var antagligen fortfarande lite av ett provisorium.

De sista åren

Som framgått ovan går det att följa kyrkobygget i viss detalj i skriftliga källor. Vad som inte framgår är vad som hände under den allra sista stadstiden, från Kalmarkrigets slut 1613, då många lämnade staden, till återlämnandet från Danmark 1619, och sedan till dess staden lades ned 1624. Mycket tyder på att kyrkan aldrig blev helt färdigbyggd. Raseringsmassor med tegel och kalkbruk visar på destruktionen av kyrkan, då sannolikt mycket material togs med och återbrukades i Göteborg. Enstaka begravningar kan ha gjorts också efter 1624, men det är inte helt enkelt att säkert urskilja dessa från det övriga materialet.

Kyrkogården

Vid undersökningen av kyrkogården dokumenterades ett stort antal gravar. Den absoluta majoriteten av de gravlagda saknade kista och många låg i stället på en bädd av växtmaterial. Närmare 1 300 skelett påträffades *in situ*, därtill kommer ett stort antal ben i omrörda lager. Gravarna har presenterats i detalj i den osteologiska rapporten och tas inte upp vidare här (Andersson Färnström & Lennblad 2021).

Kyrkogården stakades sannolikt ut under den allra första stadstiden, samtidigt som tomtindelningen gjordes. Gränsen mot staden markerades på lite olika sätt, med grävda diken i norr och söder, som ibland var träskodda, eller med nedslagna pålar och plank. På två sidor fanns bodar som avgränsade kyrkogården från gatan utanför. Bodarna fungerade närmast som en bogårdsmur. Diket grävdes om och fylldes igen vid flera tillfällen, vilket innebar att gränsen för kyrkogården försköts med några meter hit och dit under årens lopp. Under Älvsborgsfasen, ca 1540–1570, lades omfattande sandlager på ytan, och möjligen användes en del av den för odling.

Kyrkogården var intensivt använd för begravningar och karaktäriserades av stora områden med öppen jord och en rik ogräsflora. De arkeobotaniska resultaten visar att tiggar-

ranunkel, brännässla, åkerpilört och svinmålla var vanligt förekommande. Spår av etternässla, bolmört och hundkäx noterades också. Först efter återflytten från Älvsborg ser vi en tydligare struktur med konstruktioner på kyrkogården. I samband med ombyggnaden av kyrkan anlades en stenlagd gång från kyrkans västgavel ut mot stadsbebyggelsen. En svårtolkad latrinbinge invid kyrkan kan möjligen höra samman med en förmodad privet i tornet, men mer sannolikt är kanske att den innehåller material från intilliggande bebyggelse. Innehållet i avföringen i bingens botten visar att de som använt den haft en mathållning som varit betydligt mer lyxig och kontinental än i staden i övrigt. Men bingen innehöll också odlingsjord och diverse avfall.

Några samtida paralleller

Flera andra städer anlades under 1400-talet i det som idag är Västsverige, även om ingen av dem fick den storlek och betydelse som Nya Lödöse hade. De som ligger närmast till hands att jämföra med är Ny Varberg, Nya Falkenberg, Kungsbacka och Uddevalla. Av dessa var Nya Lödöse den enda kyrka som byggdes inom det dåtida svenska riket. De kan alla ses som kungliga stadsgrundningar. Ny Varberg antas ha fått sina privilegier omkring 1430 av Erik av Pommern (Broberg 1982, s. 55). Nya Falkenbergs historia är mer oklar men staden grundades sannolikt 1467 av Kristian I. Både Ny Varberg och Nya Falkenberg kan antas ha tillkommit åtminstone delvis som en följd av rivaliteten mellan den danska kronan och den mycket starka ätten Thott som ägde flera gods i Halland och som tidvis innehade poster som länsherre både på Varbergs slott och Falkenbergshus (Dahlbom & Skoglund 2011, s. 174ff). Båda städerna försågs med kyrkor.

Från Nya Falkenberg finns endast ruinen av stadens kyrka kvar. Kyrkan, som var helgad åt S:ta Gertrud, var en enskeppig gråstenskyrka med fyra valv, rakslutet kor och ursprungligt torn (fig. 6). Den var ca 34 x 12 m stor och försedd med ett torn. S:ta Gertruds kyrka revs troligtvis i samband med att staden lades ner på 1500-talet (Redin 1983, s. 12; Andrén 1985, s. 198).

Kyrkan i Ny Varberg var en treskeppig tegelkyrka med tresidig koravslutning. Efter nordiska sjuårskrigets härjningar hade det södra skeppet raserats och kyrkan byggts om med endast två skepp. Senare användes kyrkan som hölada till Lindhovs kungsgård. En karta över Lindhov 1688 visar en kyrkobyggnad om ca 35 x 12 m med spetsigt kor. Albert Sandklef noterade vid den arkeologiska undersökningen 1936 att kyrkan var minst 35 m lång, men att långhuset inte kunde tas fram i sin helhet, då det fortsatte in under en byggnad till Lindhovs kungsgård (Sandklef 1963, s. 101ff). Eftersom kartan 1688 avbildar en kyrka på 35 meters längd, är det troligt att Sandklef hade tagit fram i stort sett hela byggnaden. Under kyrkans golv låg 124 gravar.

Kungsbackas tillkomst är inte helt klarlagd, men från senare delen av 1400-talet känner vi

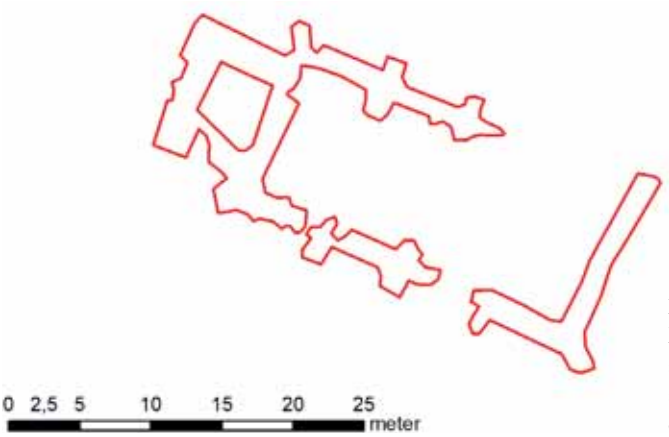

Fig. 6. Planritning över S:ta Gertruds kyrkoruin i Nya Falkenberg. Digitaliserad efter Dahlbom & Skoglund 2011, s. 162, fig. 84. – Plan drawing of the church in Nya Falkenberg.

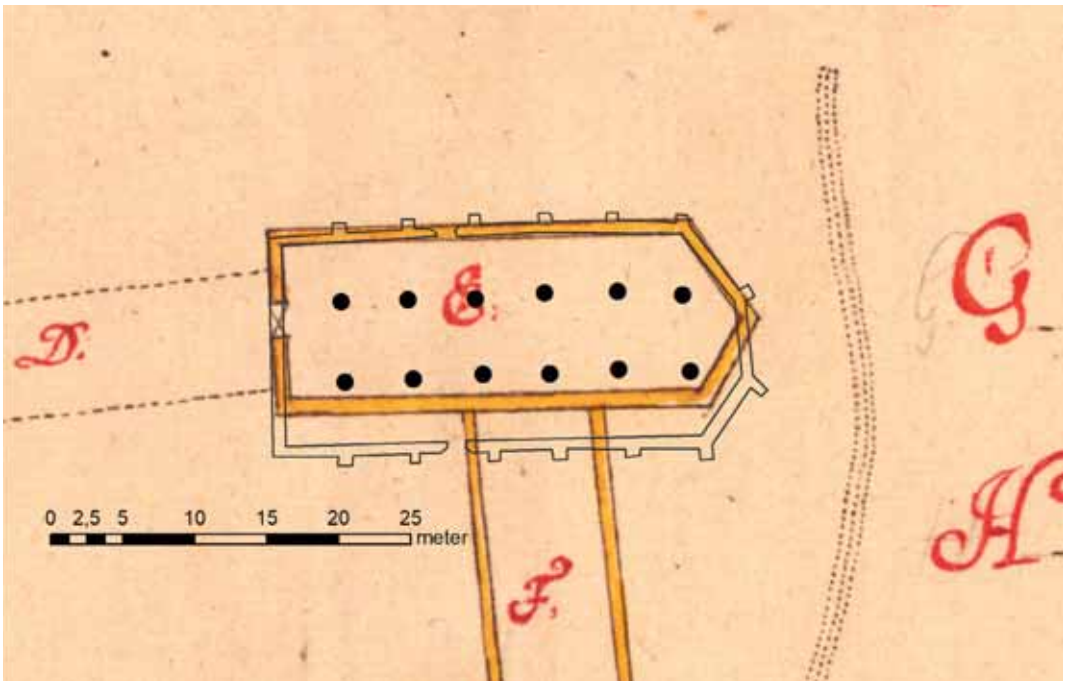

Fig. 7. Kyrkan i Ny Varberg på kartan från 1688. Sandklefs uppmätning är digitaliserad och lagd över kartan. Karta: Lantmäteriet, bearbetning Christina Rosén. – Plan drawing from the excavation of Ny Varberg church, digitized and overlaid on a map from 1688.

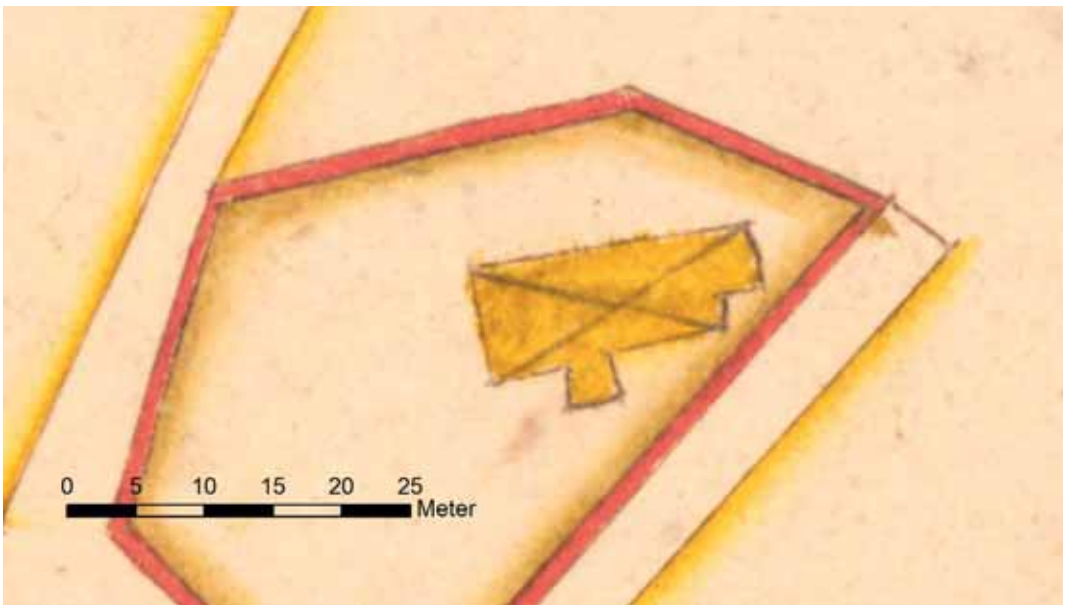

Fig. 8. Kyrkan som är avbildad på den äldsta kartan över Kungsbacka ca 1650 motsvarar förmodligen stadens 1500-talskyrka. Karta: Lantmäteriet. – The map of Kungsbacka *c.* 1650 shows the town church as it was probably built in the 16th century.

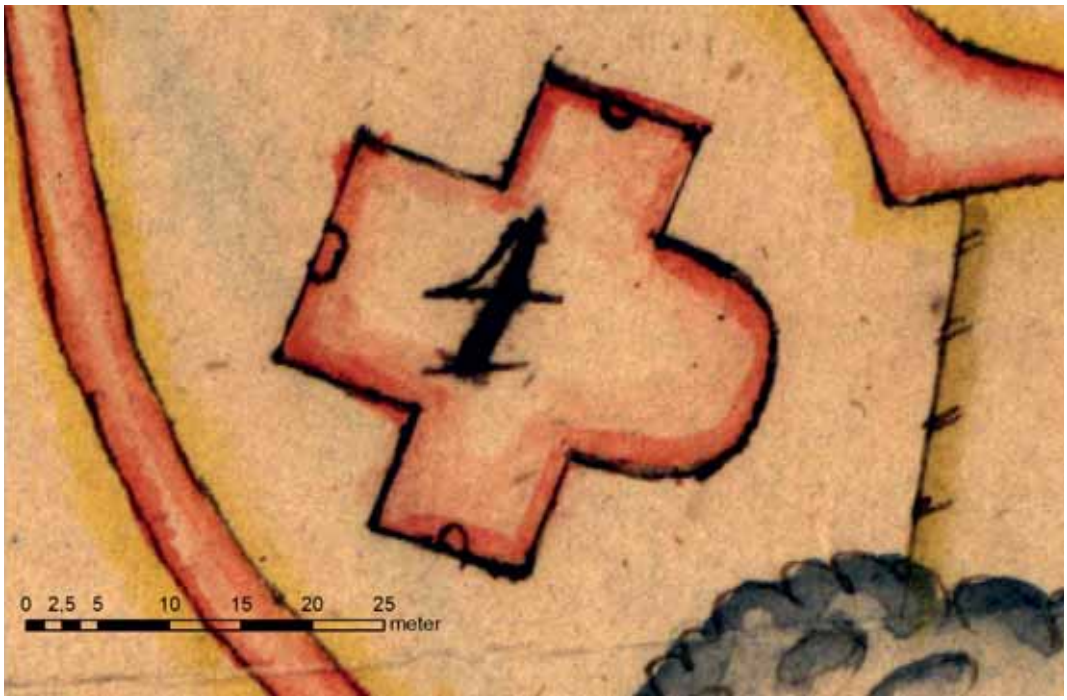

Fig. 9. S:ta Anna kyrka, Uddevalla stadskyrka, avbildad på en karta från 1690. Karta: Lantmäteriet. – The town church of Uddevalla on a map from 1690.

till präst, borgmästare, rådman och borgare i staden och ett belägg från 1408 nämner ”bymän” i staden (Broberg 1981, s. 11). Staden antas vara ett resultat av danska kronans önskemål om en stödjepunkt i nordligaste Halland. Staden äldsta kyrka var en mindre byggnad av trä, ca 6 x 14 m stor. Den ersattes senare av en stenkyrka, okänt när, men sannolikt var det denna kyrka som skadades svårt vid stridigheter 1587 (Johansson & Grill 1966, s. 165; Broberg 1981, s. 13f). Det är sannolikt denna kyrka som avbildas på den äldsta kartan över Kungsbacka, från omkring 1650. Den var drygt 20 m lång och 8 m bred, och tycks vid något tillfälle ha breddats mot söder, eftersom koret är skevt placerat i relation till långhuset.

Uddevalla fick stadsprivilegier 1498 av kung Hans och ligger därmed mycket nära Nya Lödöse i tid. Staden hade under medeltiden två kyrkor, S:t Mikael belägen söder om Bäveån och S:ta Anna norr om ån. Av dessa var S:ta Anna stadskyrkan. Den låg på den nuvarande kyrkans plats, men det finns inga synliga rester kvar av den (Hasselmo 1980, s. 13). Dess efterföljare, som avbildas på den äldsta kartan över staden 1690, var ca 32 m lång och 16 m bred med avrundat kor. I vilken utsträckning dess storlek motsvarar den äldsta kyrkan är svårt att avgöra. Rent topografiskt är det svårt att föreställa sig att en mycket större kyrka skulle få plats på den bergiga kyrkplatsen.

Diskussion

Av de här diskuterade senmedeltida stadskyrkorna skulle Nya Lödöse varit den tveklöst största – om den hade byggts i enlighet med den påbörjade grundplanen. Då hade den varit 50 m lång. Nu blev den i stället 33 m lång och 23,5 m bred, och därmed mycket närmare framför allt kyrkorna i Nya Falkenberg och Ny Varberg i storlek, möjligen också Uddevalla. Kyrkorummet var dock störst i Nya Lödöse, eftersom bredden var avpassad till den planerade, större kyrkan. Kyrkan i Kungsbacka var klart mindre.

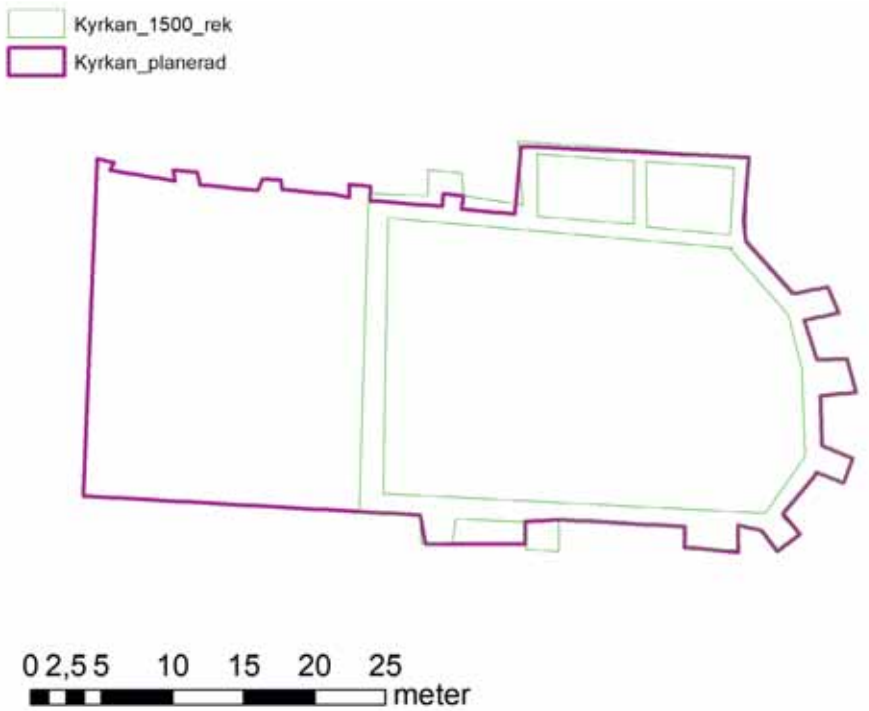

Fig. 10. Kyrkan i Nya Lödöse, sådan den kanske var planerad från början (lila markering). – Reconstruction of the Nya Lödöse church as it is thought to have been originally planned (purple lines). Plan Christina Rosén 2020.

Kyrkorna speglar byggherrens ambitioner och resurser. Kyrkan i Nya Lödöse skulle bli en praktfull byggnad, och var tänkt att bli den största stadskyrkan i det dåtida Västsverige. Men ambitionerna för staden och det som verkligen byggdes var inte alltid samstämmiga. Ett exempel är befästningarna runt staden, vilka trots ständiga påminnelser från Gustav Vasa aldrig blev särskilt starka. Kungen beordrade också vid flera tillfällen att material från andra, nedbrutna, kyrkor skulle fraktas till kyrkobygget i Nya Lödöse. I vilken utsträckning detta verkligen skedde är oklart.

Den mycket lilla kyrkan i Kungsbacka kan sättas i relation till de arkeologiska undersökningarna i staden som visar att stadsbebyggelsen var gles, med stora odlingsytor mellan stadsgårdarna. Stadens privilegier ska nog närmast ses som ett tecken på den danska kronans önskemål om en närvaro i området, snarare än en ambition att anlägga en välbefolkad stad. Vid ett par tillfällen under 1500-talet förlorade den sina stadsprivilegier och borgarna uppmanades att flytta till Ny Varberg (Broberg 1981; Paring & Rosén 2023). S:ta Gertrud i Nya Falkenberg var betydligt större och mer påkostad än Kungsbacka, även om staden var kortvarig och sannolikt mycket glest befolkad.

Kyrkan i Ny Varberg var den enda tegelkyrkan bland de som diskuterats här, något som antagligen kan kopplas till karmeliterklostret (grundlagt på 1460-talet) vars byggnader också var uppförda av tegel (Broberg 1982, s. 35).

Diskussionen om de senmedeltida städerna i dagens Västsverige handlar till stor del om de många kortvariga stadsgrundningarna, ofta i närheten av en äldre stad, och om vilka intressen som legat bakom nygrundningarna (Andersson 1984; Rosén 2004; Dahlbom & Skoglund 2011, s. 174f). Ett utmärkande drag för dessa städer

är, utöver deras (oftast) korta användningstid, att bebyggelsen i stort sett uteslutande bestod av trä- eller korsvirkeshus, till skillnad från östra Sverige med en betydligt mer omfattande sten- och tegelbebyggelse i de större städerna, som Kalmar och Stockholm.

Kyrkornas utformning i de olika städerna har inte diskuterats i någon större omfattning, men en mer ingående studie av dessa skulle kunna ge nya infallsvinklar. Kyrkornas utformning speglar stadsherrens ambitioner och resurser och kan ge nycklar till förståelsen av staden. Som ett avslutande exempel kan vi se på Landskrona, grundad ungefär samtidigt som Ny Varberg av samma stadsherre (Jacobsson 1983). Stadskyrkan där, helgad åt Johannes Döparen, var en mäktig treskeppig tegelkyrka, hela 76 m lång, betydligt större än till och med den planerade storleken för Nya Lödöse kyrka. I det perspektivet framstår alla de senmedeltida västsvenska stadskyrkorna som relativt blygsamma. Kanske ska vi betrakta de små och enklare kyrkorna och städernas trähusbebyggelse i samma perspektiv – deras belägenhet i gränsområdet mellan tre kungariken, ofta utsatt för konflikter och våldshandlingar. Var kronan och kyrkan mindre benägna att satsa resurser på en påkostad kyrkobyggnad på samma sätt som borgerskapet tycks ha varit mindre benägna att bygga påkostade stenhus? Resultaten från undersökningarna i Nya Lödöse tycks i alla fall peka åt det hållet.

Referenser

Andersson, H., 1984. *Städer i öst och väst: Sammanfattande rapport etapp I*. Rapport Medeltidsstaden 34. Stockholm.

Andersson Färnström, C. & Lennblad, A., 2021. Bilaga 1. Osteologisk analys. *Nya Lödöse kyrka och kyrkogård: Arkeologiska undersökningar i Gamlestaden 2013–2014 och 2016–2018*. Rosén, C. (red). Nya Lödöse Rapport 2021:4. Arkeologerna, Statens historiska museer, Bohusläns museum & Rio Göteborg Natur- & kulturkooperativ.

Andrén, A., 1985. *Den urbana scenen: Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Lund.

Broberg B., 1981. *Kungsbacka – Gåsekil*. Rapport Medeltidsstaden 25. Stockholm.

– 1982. *Varberg*. Rapport Medeltidsstaden 31. Stockholm.

Dahlbom, M. & Skoglund, P., 2011. *Falkenberg i dansk medeltid*. Falkenberg.

Grauers, S. (red.), 1923. *Nya Lödöse tänkeböcker 1586–1621*. Göteborg.

Hasselmo, M., 1980. *Uddevalla*. Rapport Medeltidsstaden 23. Stockholm.

Jacobsson, B., 1983. *Landskrona*. Rapport Medeltidsstaden 48. Stockholm.

Johansson, B. & Grill, E., 1966. *Kungsbacka före branden 1846*. Kungsbacka.

Järpe, A., 1986. *Nya Lödöse*. Rapport Medeltidsstaden 60. Stockholm.

Larsson, D. & Rosén, C., 2018. Burghers, soldiers, and widows: Social building blocks at Nya Lödöse. *International Journal of Historical Archaeology*, vol. 22(2):245–273.

Paring, M & Rosén, C., 2023. *Spår av det äldsta Kungsbacka – två hus och en gata*. Arkeologerna, Statens historiska museer, rapport 2023:13.

Redin, L., 1983. *Falkenberg*. Rapport Medeltidsstaden 43. Stockholm.

Rosén, C. 2004. Makt, gränser och samhällets omvandling – södra Ätradalen under 700 år. *Landskap i förändring, vol 6: Hållplatser i det förgångna: artiklar med avstamp i de arkeologiska undersökningarna för Västkustbanans dubbelspår förbi Falkenberg i Halland*. Carlie, L. (red). Halmstad.

– (red.), 2021. *Nya Lödöse kyrka och kyrkogård: Arkeologiska undersökningar i Gamlestaden 2013–2014 och 2016–2018*. Nya Lödöse Rapport 2021:4. Arkeologerna, Statens historiska museer, Bohusläns museum & Rio Göteborg Natur- & kulturkooperativ.

Sandklef, A., 1963. *Varbergs historia*. Varberg.

Strömbom, S., 1924. *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse (1915–1918): Stadskrönika, grävningsberättelse, fyndkatalog*. Göteborg.

Öbrink, M. & Rosén, C. (red.), 2017. *Undersökningar i Nya Lödöse: Stadsgård 1–4, gata A och B, Vret 1/2, 1/3, 2/4 och 3/4. Västergötland, Göteborg, Gamlestaden, Göteborg 218*. Nya Lödöse Rapport 2017:1. Arkeologerna, Statens historiska museer, Bohusläns museum & Rio Göteborg Natur- & kulturkooperativ.

Otryckta källor

Landskapshandlingarna Västergötlands handlingar. Riksarkivet.

Önstad, C., 1966. Rapport från undersökningarna på Gamlestadstorg: Gamlestadstorg och hospitalsområdet 1965. Otryckt manus ATA dnr 1519/66.

Historiska kartor i Lantmäteriverkets arkiv

Kungsbacka stad. Kungsbacka u.å. (M33-1:1).

Lindbergs sn., Lindhov. Geometrisk avmätning 1688 (M40-16:1).

Uddevalla stad. Geometrisk avmätning 1690 (N128-1:1).

Summary

The text provides a historical and archaeological overview of the town of Nya Lödöse, located near present-day Gothenburg, Sweden. Nya Lödöse was founded in 1473 and was in use until 1624 when it was replaced by Gothenburg. Extensive archaeological excavations were conducted between 2013 and 2018, revealing details about the town's streets, buildings, church, and cemetery.

The town was originally established for trade and cattle export, with construction starting around 1480, including the town's only stone structure, the church. Despite being one of Sweden's larger towns in the 16th century, Nya Lödöse remained somewhat temporary in nature, with mostly wooden houses. Wars in the mid-16th century forced the temporary relocation of the town to Älvsborg Fortress, but it was rebuilt afterward, leading to significant renovations and infrastructure development, including repairs to the church.

Archaeological studies of the church revealed that its construction began around 1480, but the final building was never fully completed by the time the town was abandoned in 1624. The church was built using a mix of brick and stone, and its plans had to be adjusted due to unstable ground conditions. The church was originally planned to be roughly 50 metres long, but the finished church was only 33 metres. Remnants of the church and cemetery have been uncovered during various excavations, with 1,300 skeletons found in the cemetery.

Despite efforts in the late 16th century to renovate and expand the church, including the addition of a tower, it remained incomplete when the town was abandoned. The church's materials were likely repurposed for construction in Gothenburg, and some burials may have continued after the official closure of the town.

Compared to contemporary town churches, the Nya Lödöse church, had it been built to its original plan, would have been larger than most in Western Sweden. However, at 33 metres, it was more of a medium-sized church, albeit with a larger interior area.